

НАЦИОНАЛНА СПОРТНА АКАДЕМИЯ

„Васил Левски”

Катедра Психология, педагогика и социология

ДИЯНА ПЕТЬОВА ЗАБЕРСКА

**МОДЕЛИ ЗА ОВЛАДЯВАНЕ НА АГРЕСИВНОТО
ПОВЕДЕНИЕ В СПОРТА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и
научна степен „Доктор” по научната специалност „Теория и
методика на физическото възпитание и спортната тренировка (вкл.
МЛФ), професионално направление 7.6 Спорт

Научен ръководител: проф. Михайл Георгиев

Рецензенти:

проф. Татяна Станчева Янчева, дн

проф. Димитър Танев Кайков, дн

София, 2018

Дисертационният труд съдържа 146 стандартни страници. Илюстриран е с 22 фигури, 19 таблици и 5 Приложения. Библиографската справка включва 251 литературни източника (105 на кирилица и 146 на латиница).

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от разширен състав на научния колегиум на „Катедра Психология, педагогика и социология” при Национална спортна академия „Васил Левски”.

Защитата на дисертационния труд е насрочена за 06.06.2018 г., от 14⁰⁰ часа в зала А-3 на Национална спортна академия „Васил Левски”.

Материалите по защитата са на разположение на интересувашите се в Библиотеката на НСА „Васил Левски“.

УВОД

Във феноменалния свят на спорта както за участници, така и за зрители проблемните ситуации имат притегателна сила, която се дължи на уникалната неповторимост от преживявания, от талантливото творческо претворяване на неповторимите, екстремални двубои. Ръководени от комплекс психологични механизми от интелектуално, емоционално-волево, нравствено и естетично ниво, потопени всецяло в спортната борба и състезатели, и фенове живеят с една истина - истината за непобедимия и велик човешки дух. Борбата за победа на по-добрия хипнотизира хиляди посетители по стадиони, спортни зали и терени, милиони разгорещени телевизионни зрители и радио-слушатели. Със затаен дъх при оспорваните, решаващи срещи феновете следят устрема на любимите спортни звезди към съвършена, върхова изява.

Спортът ни прави свидетели на пределно свръхнапрежение на силите на спортисти и фенове, нерядко преминаващо към грубост, фалове, насилие. Сложни, с необикновена сила емоции могат да доведат до дезинтегриращи психо-физиологични процеси, способни да предизвикат агресивни реакции.

Много са описаните случаи за критични моменти на двубоя във всяка от различните спортни дисциплини. Техният брой и сила понякога стават определящ фактор не само в отделни ситуации на спортното състезание, но и в инерционно начало на нежелано поведение с негативни последици както за изхода от срещата, така и с травмиращ ефект върху личността. Такива „психични удари” понякога оставят мъчителна емоционална памет върху личността в продължение на десетилетия, често и за цял живот. Този ефект се дължи на сложния свръхкомплекс от явления, описвани с възел от понятия, имащи в специалната литература своя точен научен семантичен еквивалент. Това свръхкомплексно явление в областта на спорта е агресията.

Агресията е изключително витално явление, широко разпространено в живота, предмет на изследвания от широк кръг специалисти. Агресията и нейните носители, са считани за символ на грубата сила, озлоблението, насилието, антихуманизма и контракултурата, но в отделни случаи нейните прояви могат да бъдат оценявани и като положително, и като нужно явление. Липсата на агресия в спортния двубой, напр., нерядко се смята за съществен недостатък: спортната злоба, състезателната страст се разглеждат като вариант на положителна, инструментална агресия, израз на волевото качество настойчивост. В същото време, обаче, само една е крачката от агресията до спортното хулиганство, водещо до ексцесии, крайности, експанзия и пр., станали траен обект на обществен анализ и критика. Медиите също постоянно представят факти за аномалии, за които науката задълбочено търси обяснения и сериозен отговор за породилите ги причини.

Независимо от масива теоретични и експериментални трудове, студии и монографии, ориентацията към този проблем винаги остава актуален - не е случайност силно подчертаната тенденция за критични анализи или пълно забравя на отделни случаи и материали. Запознаването със същността на проблема за агресивността трябва да започне от проявите ѝ от най-ранна възраст, да се проследява и през младежката, студентската, и зрялата възраст. Разкриването на нейните особености, закономерности и различните ѝ прояви зависят от редица допълнителни фактори: от начините на общуване и стратегии за водене на състезателната борба; причините за възникване на гняв и агресия - инструментална, враждебна и самоконтрола на спортистите; от нивото на удовлетвореност или неудовлетвореност; от склонността към спортсменство или възникването на неспортсменски прояви и др.

Превенцията на агресивността лежи в опитите и умението на треньори и спортисти да я овладяват, като създават нови, специфични модели с

различни методи, начини, механизми и средства за контрол над агресията. От значение са и редица индивидуални, личностни, полови и възрастови особености (видът спортна дейност, култура и др.).

Агресията в спорта се обуславя от две основни групи фактори – личностни и ситуативни. Настоящият дисертационен труд е насочен към разкриването на взаимовръзката между широк кръг от личностните характеристики и основните форми на агресия в спорта. Личностните характеристики могат да оказват пряка и опосредствана детерминация на нагласите за прояви на агресия в спорта. Могат да играят ролята на медиатори в процесите на детерминация. Разкриването на ролята и спецификата на личностните характеристики в процесите на детерминация на основните форми на агресия в спорта – инструментална и враждебна – дава възможност за разработването на конкретни модели за овладяване на нагласите за прояви на тези форми на агресия.

ГЛАВА ПЪРВА

ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

В теоретичната част предмет на анализ са състоянието на проблема за агресията, основните подходи и школи, свързани с нейното изучаване. Предмет на анализ са и изследванията на агресията в спорта, както и на факторите, които я детерминират.

Агресията е предмет на изследване от различни учени - психолози, зоопсихолози, социални психолози) и др. Всички автори разглеждат агресията като своеобразна форма на човешко поведение и се насочват към разкриване на нейната същност, на факторите и механизмите, които я предизвикват, както и на формите на протичане и реализация. Агресията традиционно се разглежда като немотивирано зло и недопустимо, социално невъзприемливо поведение. Твърде малък е броят на изследванията за ролята и значението на агресията в живота и дейността. До днес напълно се игнорира и проблемът за някои положителни страни на агресивното поведение.

Важен момент в разбиране на теоретичните основи на агресията е изясняването на същността на понятията агресия и агресивност. Двете понятия не са синоними. Агресията се свързва с поведенческата активност, с извършване на конкретни действия, насочени към причиняване на вреда; агресивността е свойство на личността, показващо готовност за извършване на агресивни действия. Това диференциране на агресията и агресивността позволява анализ на детерминиращите я фактори и на взаимодействието между тях, както и на природата на агресивността като личностна характеристика.

Не всяка личност е агресивна, но всеки може да демонстрира агресия. Не всички агресивни действия са породени от агресивността на личността, както и самата агресивност не винаги се проявява в открита агресия - това зависи от сложното взаимодействие на личностните и ситуативни фактори. Агресията е резултат от сложното влияние на обстоятелствата и на изградения у човека начин на реагиране. При някои хора тя е тенденция в поведението, при други настъпва неочаквано.

Изследванията за ролята и значението, както и овладяването на агресията в живота и в спортната дейност са крайно необходими. Спортът е от видовете дейност, които в значителна степен генерират агресивно поведение. Чрез агресивност, както сочат данни от редица изследвания в областта на спорта, се постигат изключително високи спортни резултати: при алпинисти агресията се проявява като стабилна по данните от всички експерименти; елитните спортисти са по-агресивни и са с по-подчертано изразена склонност да проявяват агресия по-често под формата на инструментална агресия. Но дали и доколко нагласите за агресивно поведение стимулират резултатността на спортиста, въпросът все още остава открит.

ГЛАВА ВТОРА

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА АГРЕСИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ В СПОРТА

Хипотеза, цел и задачи на изследването

Основните форми на агресия в спорта – инструментална и враждебна – се подбуждат от специфичен вид мотивационни фактори – личностни и ситуативни. В ролята си на детерминанти, личностните фактори обуславят нагласите на спортистите за прояви или не прояви на агресия в спорта.

Допускаме, че формите на агресия в спорта и личностните характеристики на спортистите са в специфични връзки и взаимни зависимости. Установяването на тези взаимовръзки дава възможност за изграждането на структурни модели, в които по-задълбочено да се установи ролята на всеки от тях както по отношение на пряко детерминиране или също така, и на опосредствено, непряко, чрез други допълнителни променливи, играещи ролята на медиатори.

Подобни структурни модели дават възможност за очертаването на конкретни насоки за въздействия върху спортистите с цел – формиране на нагласи за прояви на конструктивна (инструментална) агресия и не прояви на враждебна.

Целта на изследването е да се разкрият структурните модели на инструменталната и враждебната агресия, и включените в изследването съпътстващи ги променливи – стратегии за решаване на конфликтни ситуации, удовлетвореност на спортиста, нагласи за прояви на агресия и гняв и спортсменско/неспортсменско поведение.

За реализиране на целта са поставени следните **основни задачи**:

1. Разкриване степента на изразеност на включените в изследването променливи.
2. Установяване наличието на връзки и взаимозависимости между тях.
3. Разкриване наличието и степента на детерминация на изследваните променливи върху инструменталната и враждебната агресия.
4. Моделиране на структурни уравнения и разкриване на директното и индиректното влияние на изследваните променливи върху инструменталната и враждебната агресия.
5. Очертаване на моделите за овладяване на агресивното поведение в спорта.

Предмет и обект на изследването

Предмет на изследване са основните фактори, влияещи върху овладяването на агресивни прояви при състезатели от различни видове спорт.

Обект на изследване са български спортисти, от различни спортни дисциплини: 58 души от колективни видове спорт (34 жени и 58 мъже - баскетбол, волейбол, футбол и др.) и 42 лица от единоборствата (21 мъже и 21 жени - борба, бокс, джудо, таекуондо, фигурно пързаляне) – общо 100 лица. Чрез кватилния метод изследваните лица са диференцирани в три групи според възрастта и спортния стаж (табл. 1).

Таблица 1

Разпределение на изследваните лица по факторите пол, възраст, спортен стаж и вид спорт

Пол		Възраст			Спортен стаж			Вид спорт	
		14-17	18-23	24-45	2-7	8-11	12-20	Колективен	Единоборства
Жени	45	6	28	11	13	21	11	24	21
Мъже	55	24	18	13	20	25	10	34	21
Общо	100	30	46	24	33	46	21	58	42

Методика и организация на изследването

1. Теоретичен анализ на проблема за агресията и агресивността в спорта по литературните източници – интерпретация, сравнение, обобщение;
2. Тестово проучване на факторите, които благоприятстват - препятстват агресивните прояви;
3. Тест за определяне на склонността към прояви на гняв и агресия;
4. Методи за статистическа обработка на емпиричните данни.

Методически инструментариум

1. Тест за определяне поведенческите стилове за справяне със ситуации на напрежение, междуличностен конфликт и агресия - LT

Методиката измерва пет основни стратегии за разрешаване на конфликтни ситуации: доминиране, налагане, принуда; отзивчивост, изглаждане, заглушаване; конфронтация; избягване, оттегляне, бягство; компромис.

2. Тест за изследване на основните прояви на агресията в спорта – BAAGI – S

В настоящето изследване е приложена българска версия на методиката. Тя измерва двете основни форми на агресия в спорта – инструментална и враждебна. Съдържа и трета субскала - самоконтрол.

3. Скала за изследване проявите на агресия и гняв във връзка със спортното състезание - CAAS

Агресивност на личността: прояви на вербална и невербална агресивност, включително физически увреждания и нараняване.

Гняв: невъздържано и гневно реагиране.

4. Тест за измерване на удовлетвореността на спортиста – ASQ

Многомерен въпросник с четири субскали: тренировка и инструкции; отборно представяне; индивидуално представяне; лично отношение на треньора към спортиста.

5. Методика за измерване на насочеността към спортсменство-неспортсменство - MSOS_25

Многомерен конструкт, който съдържа пет субскали: отношение към установените правила и норми в съответната социална среда – MSOS_F1; отношение към противника и длъжностните лица – MSOS_F2; отношение към тренировъчния и състезателен процес – MSOS_F3; отношение към съперника, загриженост за физическото и психичното му здраве – MSOS-F4; негативно отношение към тренировъчния и състезателен процес – MSOS_F5.

За математико-статистическата обработка на емпиричните данни са приложени вариационен, сравнителен, корелационен и Path анализ, реализиран чрез IBM SPSS Statistics 23 и AMOS Graphics 22.

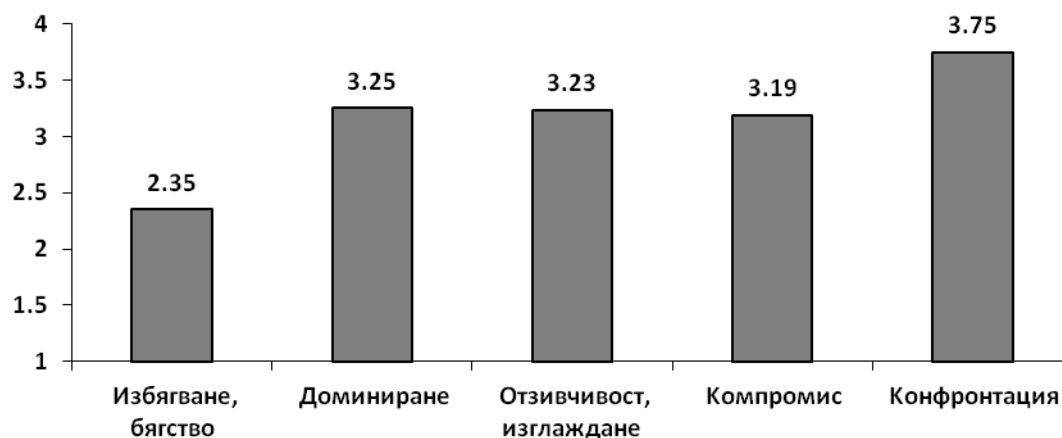
ГЛАВА ТРЕТА

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Разкриване степента на изразеност на изследваните променливи

Анализ на резултатите от теста за определяне на вида поведенческа стратегия

Анализът на данните от изследването (фиг. 1) не сочи резки колебания в оценките на спортистите относно нивата на тяхната поведенческа активност при отделните стратегии: показателна е минималната разлика ($M=1.4$) между получените крайни оценки за отделните показатели (най-ниската - 2,4 и най-високата - 3,8).

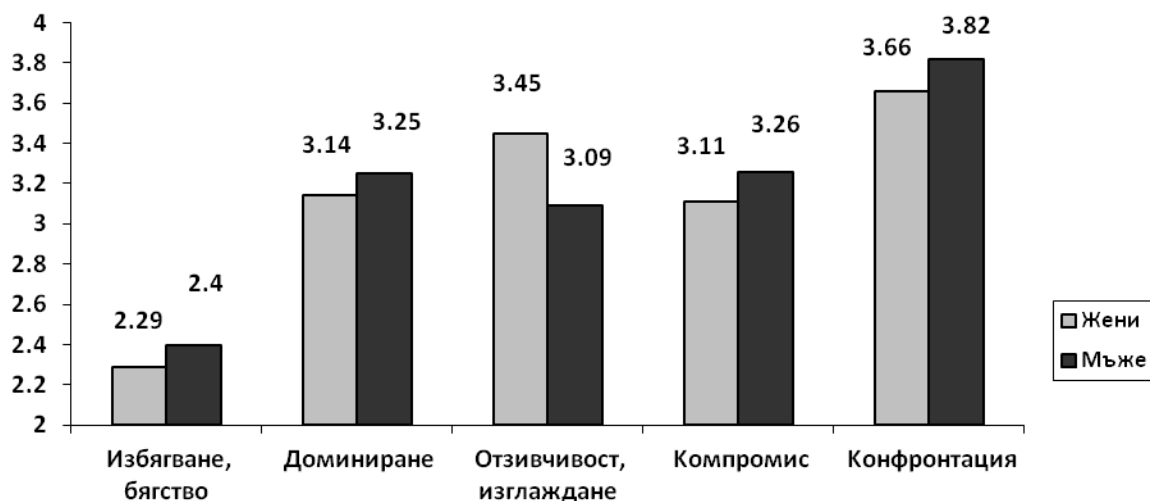

Фигура 1. Средни стойности на показателите за предпочитаната стратегия на поведение

Обобщеният анализ сочи, че компромисът, допълнен с отзивчивостта и избягването на безпринципно противопоставяне, предпазват изследваните състезатели от остри стълкновения, съперничество, излишни препирни, спорове и вражди. Тези три стратегии водят до преодоляване на различни неразбирателства, спречквания, както и недоразумения поради антагонизми в

името за запазване личните взаимоотношения и синхрона в постигането на спортните цели. В така очерталата се цялостна картина може да се допусне, че тези три поведенчески стратегии позволяват членовете на отбора да неутрализират стратегиите конфронтация и доминиране, за постигне на активна превенция и овладяване на възможните агресивни актове.

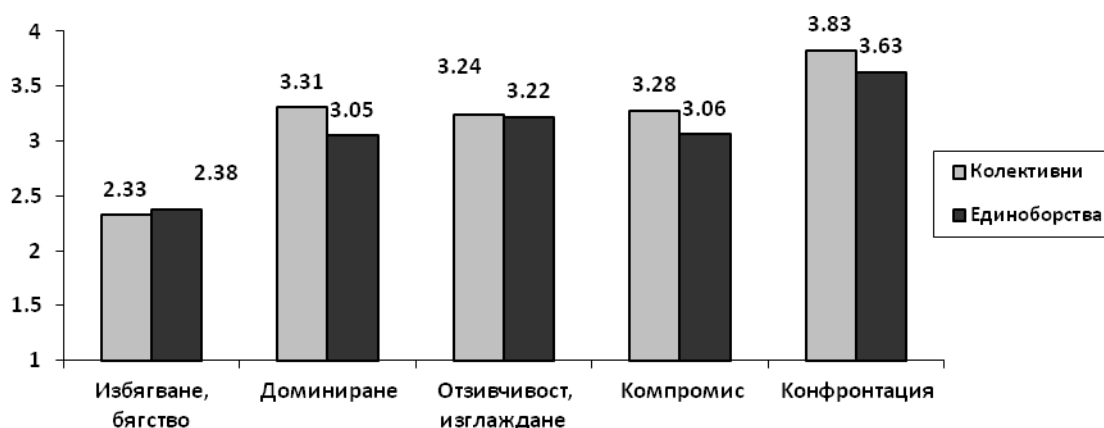
Статистическият анализ на показателите **според пола**, на изследваните спортисти (фиг. 2) разкрива лека доминация на стойностите при мъжете ($E=15,9$, $M=3,2$) спрямо жените ($E=14,6$, $M=2,9$). При оценяваните пет стратегии мъжете отстъпват пред жените само с оценките си за стратегията отзивчивост, изглаждане на противоречията (3.09), докато в сравнение с тях жените проявяват по-голяма склонност към отзивчивост отстъпки (3.45).

Фигура 2. Нива на поведенческите стратегии при жените и мъжете

В същото време, обаче, мъжете водят незначително пред жените (3,35) в стратегиите конфронтация (съотв. $M=3,82$ - 3,66), компромис ($M=3,26$ - 3,11), доминиране ($M=3,66$ - 3,15) и бягство ($M=2,41$ - 2,29). Независимо от това „предимство” на мъжете, при двата пола се запазва една обща тенденция в нивото на водещата им стратегия на конфронтация (3,82), определяща високата поведенческа активност на изследваните състезатели.

Анализът на данните **по фактора вид спорт** потвърждава тенденцията за незначителни разлики в показателите между лицата от двата вида спорт (фиг. 3): и за двете групи най-високо оценена е прилаганата от тях стратегия конфронтация, със значителен превес при колективистите ($M=4.86$) над единоборствата ($M=3.64$); и по тези показатели с почти изравнени стойности са нивата на трите стила - доминиране ($M=3.32 - 3.06$), компромис ($M=3.28 - 3.06$) и отзивчивост ($M=3.24 - 3.22$) - и за двете спортни групи, с лек превес на спортните игри над единоборствата; бягството е най-нехарактерният вид стратегия, с най-ниска степен на изразеност и за двата вида спортни дисциплини (съответно $M=2.34 - 2.38$).

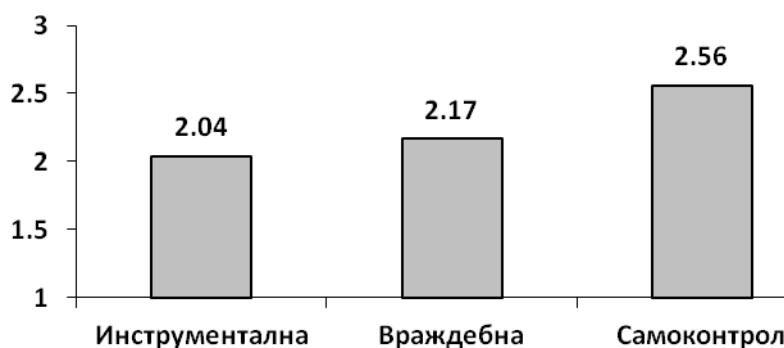
Фигура 3. Нива на поведенческите стратегии при колективните видове спорт и единоборствата

Анализ на основните форми на агресия в спорта

Тестът за определяне на инструменталната и враждебна агресия в спорта (BAAGI) и нивото на самоконтрол разкрива различни подходи на поведение в специфичните спортно-състезателни ситуации (фиг. 4).

За групата изследвани лица като цяло данните разкриват подчертано доминиране на показателите за повишен самоконтрол ($M=2.56$) при ситуации на напрежение. С този факт се обяснява и така очерталото се изравняване при

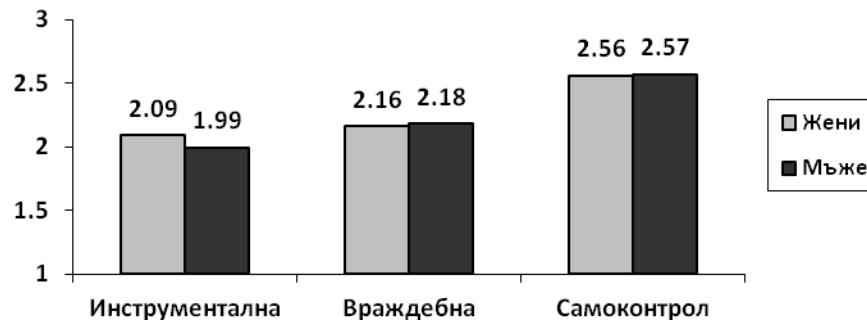
изследваните лица на стойностите и за двата вида агресия: враждебната агресивност ($M=2.17$) преобладава (с малката разлика 0.14) над инструменталната ($M=2.04$) - те са с почти изравнено ниво. Трябва да се подчертае, че за състезателите оттеглянето от проблемите или тяхното избягване не са типични характеристики за цялостната им активност - те се възползват от всяка възможност да се наложат, без грубо нарушаване на спортния правилник. В същото време тази лека доминация на враждебната агресия подсказва недостатъчното владение на спортната техника, за да могат да бъдат използвани ефективно съответните за дадения спорт специфични прийоми за виртуозното надиграване на противника.

Фигура 4. Степен на изразеност на основните форми на агресия в спорта при всички изследвани лица

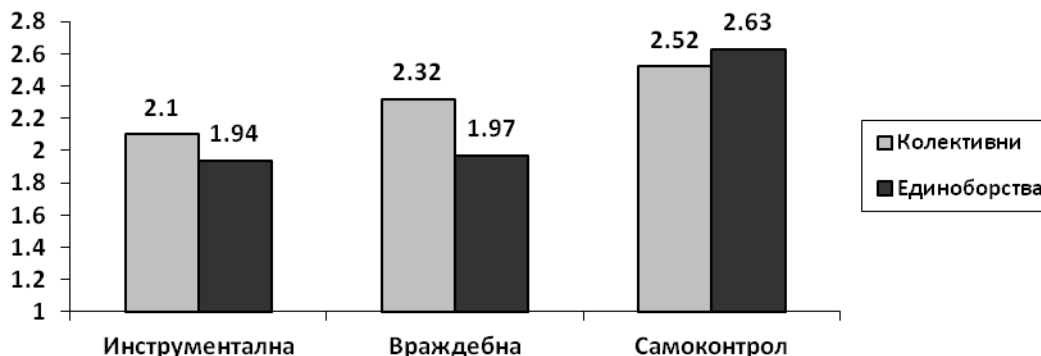
Вариационният анализ на данните **според пола** (фиг. 5) не показва по-различно състояние:

- водещ е самоконтролът - и жените ($M=2.56$), и мъжете ($M=2.57$) имат еднакво високо ниво на самовладение (както е при цялата група изследвани);
- данните за инструменталната и враждебна агресивност са с почти изравнени стойности и за двата пола.

Фигура 5. Степен на изразеност на основните форми на агресия в спорта при жените и мъжете

Получените данни за проследяваните показатели според **фактора вид спорт** (фиг. 6) също не разкриват наличието на различия: над средното ниво състезателите от единоборствата са оценили самоконтрола (2,63), докато в сравнение с тях представителите от колективните видове спорт са дали леко занижена оценка (2,52); стойностите и за двата вида агресия са почти изравнени: враждебната агресивност, макар и с близки стойности (с разлика от 0,35) е по-висока при лицата от колективните дисциплини ($M=2,32$) за разлика от единоборствата ($M=1,97$). Същото важи и за инструменталната агресия: отново „водят“ (макар и с по-малка разлика 0,16) спортните игри ($M=2,11$), докато при единоборствата стойностите са занижени ($M=1,95$).

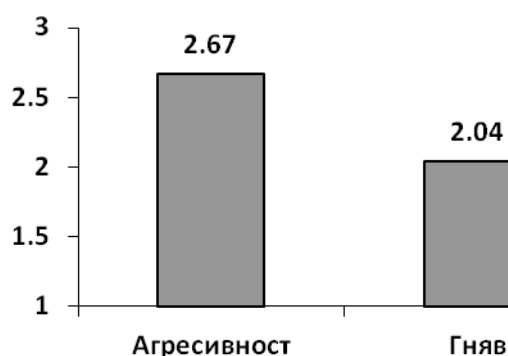
Фигура 6. Степен на изразеност на основните форми на агресия при колективните видове спорт и единоборствата

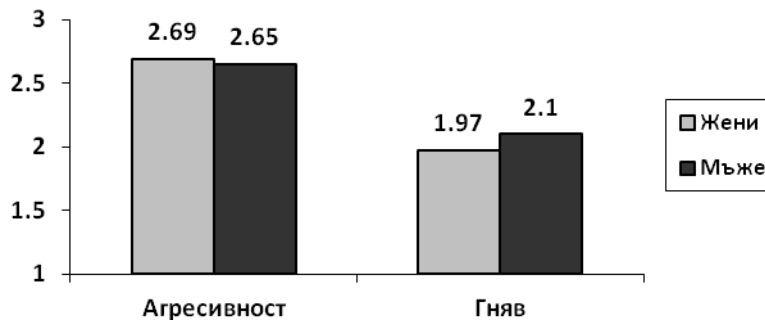
Анализ на нагласите за прояви на агресия и гняв

Скалата за изследване на нагласите за прояви на „агресия” и „гняв” в спорта позволява изследваните лица да направят самооценка за честотата на преживяване от тях на тези състояния в пет степени („почти никога“, „рядко“, „понякога“, „често“, „почти винаги“). Данните разкриват тенденцията за преобладаване (с разлика от 0.66) на реакциите на агресивност ($M=2.70$) над проявите на гняв ($M=2.04$) (фиг. 7). Фактът, че тези данни са под средното ниво на максималната оценка за възникване реакции на агресия и гняв, говори, че проявите на гняв и агресия не са типични за изследваните (най-чести са отговорите „рядко” и „понякога“, докато изключение са случаите с посочили оценката „често“ или „почти винаги“).

Вариационният анализ на данните **в зависимост от пола** (фиг. 8) не разкрива съществени различия между изследваните жени и мъже в проявите им на агресия (съотв. 2,65 и 2.70) и гняв (2.10 - 1.97), при „лидирането” на агресивността. Лекото „преимущество” за гнева при мъжете (2,70) пред жените (1,97) е само привидно и „се компенсира” с изравняването им по отношение на агресивността.

Фигура 7. Средни стойности на показателите за гняв и агресивност

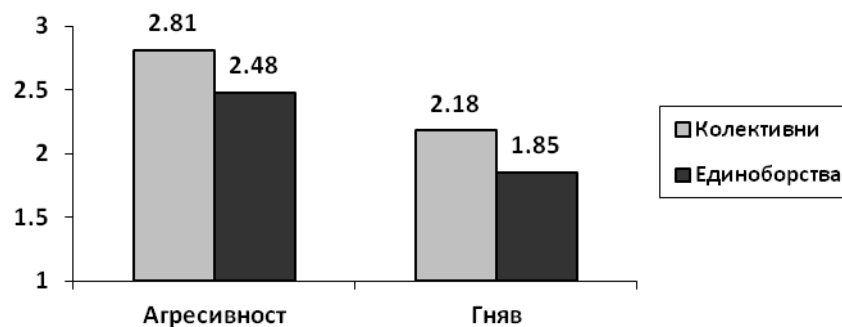

Фигура 8. Степен на изразеност на гнева и агресивността при мъжете и жените

От получените стойности според фактора **вид спорт** също се очертава, че реакциите за агресия и гняв не са типични за изследваните лица от двете групи спортни дисциплини. И тук е проявена тенденцията за доближаване към средната оценка, т.е., данните сочат проявата им под средното ниво, с лек превес на агресивността.

Ясно очертана е тенденцията, за макар и незначителна, но ясно изразена доминация на показателите за агресивност и гняв при колективните видове спорт над единоборствата (фиг. 9). Показателно е, че и при двете групи изследвани лица гневните реакции са по-слабо изразени - и при двете групи лица те отстъпват в еднаква степен пред агресивните.

Възникващите реакции на агресивност и гняв явно са показатели за емоционална неустойчивост на изследваните спортисти, независимо от пола и вида спорт.

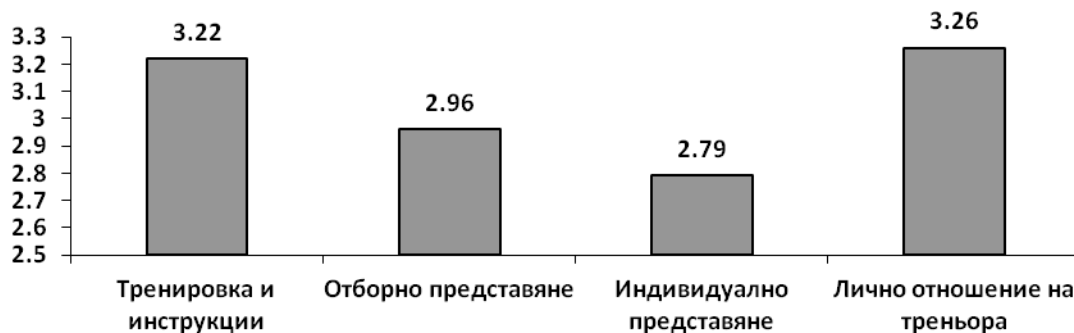

Фигура 9. Степен на изразеност на гнева и агресивността при игрите и единоборствата

Анализ на удовлетвореността на спортистите

Развитието и реализацията на спортиста в състезание се съпътстват с различна степен на удовлетвореност от дейността му, с четири различни аспекта от активността, оценени в четири степени (от „изобщо неудовлетворен” до „напълно удовлетворен”). Оценява се отношението към водещите моменти от учебно-тренировъчния процес: провежданите тренировки и даваните инструкции от треньора (ТИ); отборното представяне в състезания (ТР); индивидуалния принос и представяне на всеки спортист (IP); личното отношение на треньора към спортиста (РТ).

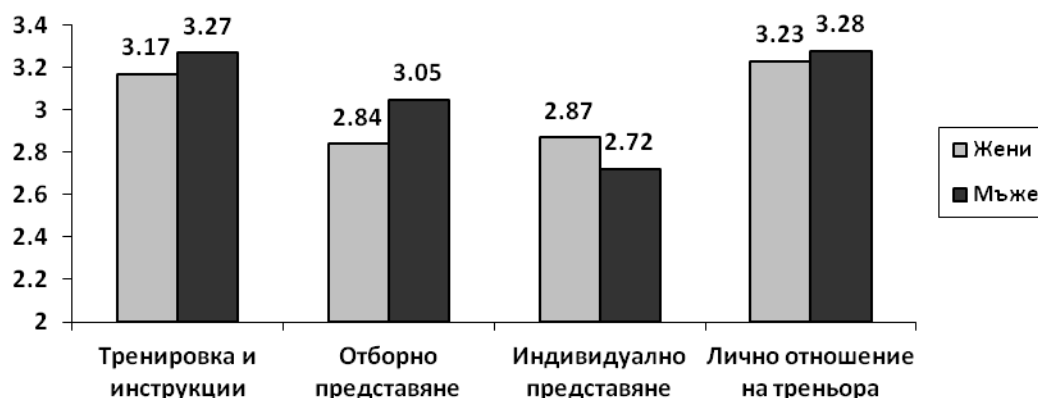
Най-високо изследваните оценяват ($M=3.26$) личното отношение на треньора към състезателите и начина на ръководство на тренировките, поради удовлетвореността им от спорта. Тя зависи и от изискванията и инструкциите на треньора - високо оценени от тях ($M=3.23$). Значително по-ниска е удовлетвореността от отборното ($M=2.96$) и собственото представяне ($M=2.79$) (фиг. 10). Такава самокритичност е типична за целеустремения спортист, с приети образци за върхови постижения, поради което причините за неуспехите всеки е склонен да търси преди всичко в самия себе си.

Фигура 10. Степен на изразеност на показателите за удовлетвореност на изследваните лица

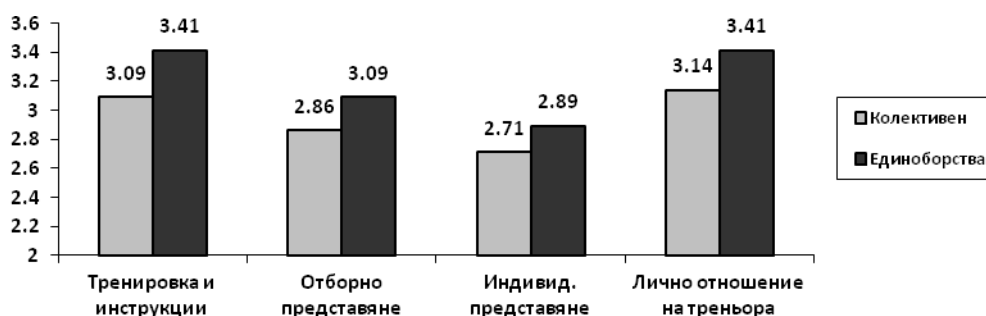
Вариационният анализ на данните относно удовлетвореността на изследваните от тяхната активност в **зависимост от пола** (фиг. 11) не разкрива отклонения от основните, установени за цялата група тенденции: най-високо оценяват - и жените, и мъжете - отношението на треньора към тях ($M=3.23 - 3.28$), както и начина, стила на неговото управление на учебно-тренировъчния и състезателен процес ($M=3.17 - 3.27$). Най-ниска е оценката на изследваните мъже и жени за представянето на отбора ($M=2.84 - 3.05$), както и за неудовлетвореността от собствената си реализация ($M=2.96 - 2.73$).

Като цяло, забелязва се устойчивата тенденция мъжете да дават по-висока оценка за удовлетвореността си по повечето от изследваните показатели, докато жените са оценили по-високо от мъжете само един от показателите - удовлетвореността от своето собственото си представяне.

Фигура 11. Средни стойности на показателите за удовлетвореност при мъжете и жените

Вариационният анализ на данните според **вида спорт** (фиг. 12) разкрива по-високата удовлетвореност на лицата от единоборствата (3,21) в сравнение с представителите от колективните видове спорт (2,95). Първите са с по-висока удовлетвореност в сравнение с лицата от игрите по всички показатели: начините, по които треньорът води и поставя своите инструкции и изисквания; личното отношение на треньора; отборното представяне на състезание; най-висока самокритичност всички изследвани са проявили към своето индивидуално представяне.

Фигура 12. Средни стойности на показателите за удовлетвореност според вида спорт

Анализ на нагласите за прояви на спортсменство - неспортсменство

Спортсменството, като израз на спортния морал, отразява особеностите при спазването от изследваните на нормите, правилата и изискванията в процеса на тренировка и състезание - определящо състоянието на социално-психологична атмосфера в отбора (фиг. 13). За нея съдим по проявяваното отношение на отговорност към редица обстоятелства и факти, по преживяванията в процеса на състезателното взаимодействие, особено в случаите на непредвидими сблъсъци и жестока конкуренция.

С най-високи стойности изследваните са дали израз за позитивното си **отношение към тренировъчния и състезателен процес** - MSOS_F3 (M=4.53), както и към **правилата и нормите** в социалната среда - MSOS_F1 (M=4.35). Тези стойности са своеобразно утвърждаване на начина, по който протича тяхната дейност, както и необходимостта от съобразяването със спортния правилник.

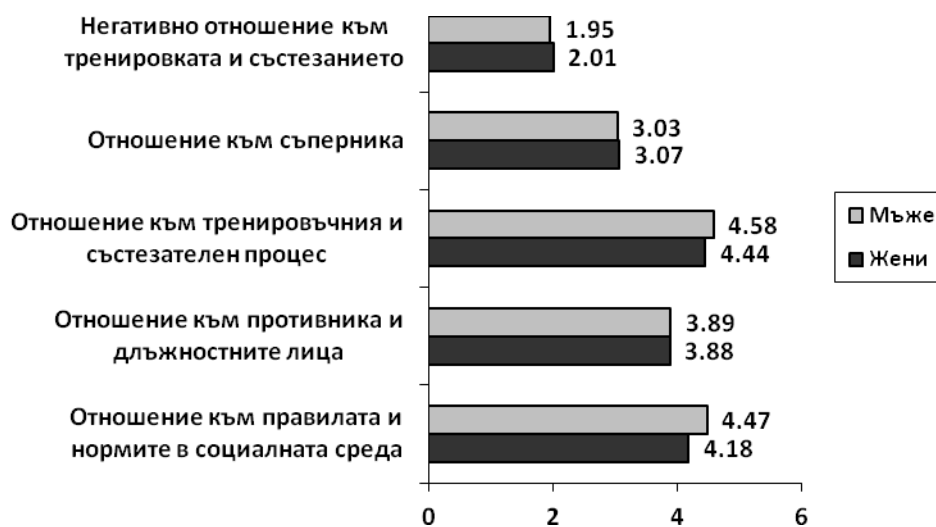
Фигура 13. Средни стойности на показателите за нивото на „спортсменство-неспортсменство”

Тези, почти изравнени и високи оценки естествено и логично отразяват ценностите и правилното разбиране на спортистите за голямата значимост на структурата и съдържанието на спортната дейност, както и на мястото, и на условията за собствената си спортно-състезателна реализация - все съществени моменти и фактори за проявата на спортсменство.

Спортният морал на изследваните проличава и във високата оценка на тяхното **отношение към противника** и към **длъжностните лица** (MSOS_F2, M=3.89): зачитане на изискванията на треньора, добро познаване на спортния правилник, уважение към официалните лица в спортно-състезателния процес – все неотменими условия и белег за проява на техния спортсменски дух.

По-занижено, но също с по-висока от средната оценка изследваните определят своето **отношение към съперника, загрижеността си за неговото физическо и психично здраве** - MSOS_F4 (M=3.05). Оценката за съперника е „*по-занижена*” (почти с цяла единица - 0.84) в сравнение оценката, дадена за официалните длъжностни лица. Предполагаме, че именно тук се корени обяснението за някои от причините, водещи до възникване на агресивни реакции и прояви. С недостатъчната работа по проблемите, свързани с моралната мотивация, с *феър-плей* могат да се тълкуват проявите с липса на спортсменство, незачитането на съперника като равностоен партньор и др.

Вариационният анализ на данните според **пола на изследваните** по проблема спортсменство-неспортсменство сочи същите високи оценки и при мъжете, и жените (фиг. 14) - показател за разбиране и спазване на основните принципи на спортсменството. Така напр., за три от показателите оценките напълно съвпадат, по другите два разликите са минимални, несъществени (по 0,20), в полза на мъжете пред жените.

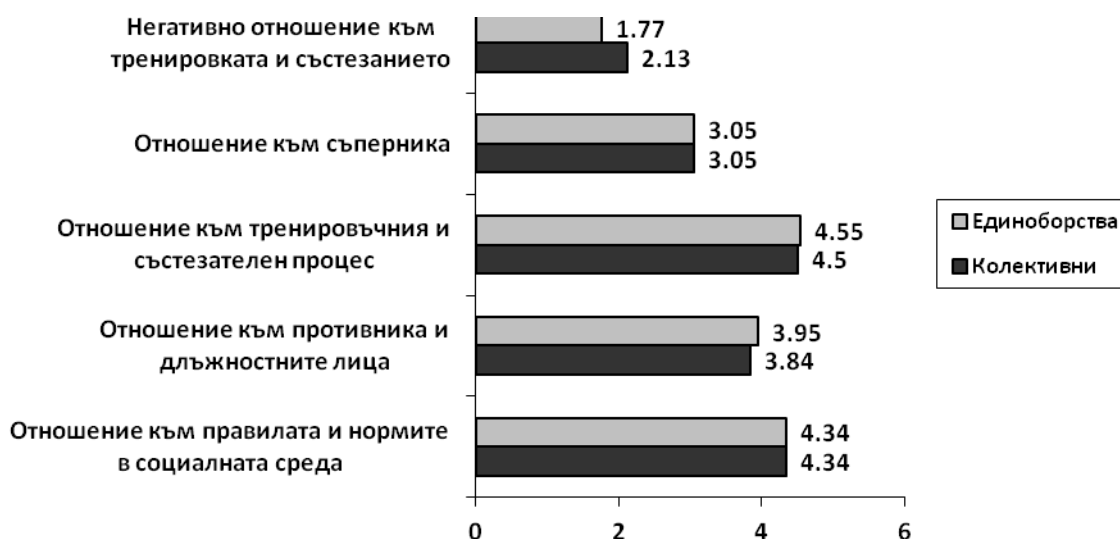

Фигура 14. Средни стойности на показателите за нивото на „спортсменство-неспортсменство” при мъжете и жените

Вариационният анализ на данните за оценката от изследваните на показателите за спортсменство според фактора **вид спорт** е по посока на „баланса” между двете групи лица, с леко доминиране на представителите от единоборствата (3,57) над колективните дисциплини (3,53). Леко завишена е оценката на единоборствата за тренировъчния и състезателен процес (4,55), и за спазването на правилата и нормите в социалната среда (4,34). Наблюдаваме почти напълно изравняване на оценките, дадени от изследваните и от двете групи спорт - колективните игри и единоборствата (фиг. 15).

По-различна, значително по-ниска е оценката за негативното отношение към учебно-тренировъчния и състезателен процес, по-подчертано от колективистите (2,13) в сравнение с единоборствата (1,77). Този факт ясно подсказва за нуждата от специална работа по отношение на спортсменството и с двете групи изследвани спортисти.

Фигура 15. Средни стойности на показателите за нивото на „спортсменство-неспортсменство” според вида спорт

2. Анализ на връзките и взаимозависимостите между изследваните променливи

Вариационният анализ разкрива степента на изразеност на изследваните променливи, но не дава възможност за установяване на отношенията между тях. Допускането, че между тях съществуват специфични взаимозависимости определя необходимостта от корелационен анализ. Във връзка с целите на изследването предмет на анализ са преди всичко взаимовръзките на инструменталната и враждебната агресия с останалите променливи. Корелационният анализ е реализиран чрез непараметричния критерии на Spearman.

Напълно закономерно инструменталната и враждебната агресия корелират помежду си ($r = 0.49$). Те са двата основни компонента на проявите на агресия в спорта.

Инструменталната агресия е във взаимовръзка с девет от изследваните променливи:

- конфронтация ($r = -0.35^*$);
- самоконтрол ($r = -0.37^*$);
- индивидуално представяне ($r = 0.32^*$);
- отношение към установените правила и норми в съответната социална среда ($r = -0.43^{**}$);
- отношение към противника и длъжностните лица ($r = -0.44^{**}$);
- отношение към тренировъчния и състезателен процес ($r = -0.42^{**}$);
- отношение към съперника, загриженост за неговото физическо и психично здраве ($r = -0.45^{**}$).

Съществени взаимовръзки се установяват с променливите агресивност ($r = 0.45^{**}$) и гняв ($r = 0.56^{**}$).

Високите стойности на агресивност, гняв и удовлетвореност от индивидуалното представяне се съпътстват с високи стойности и на инструменталната агресия. Нарастването на останалите променливи се съпътства с понижаване на нейните стойности (фиг. 16).

Влиянието на нагласите за прояви на агресивност и гняв, като устойчиви личностни характеристики, по посока нарастване и на нагласите за прояви на инструментална агресия в спорта, са обясними. Тези нагласи, типизиращи агресивната личност, закономерно се съпътстват и с нагласи за прояви на инструментална агресия в спорта. Колкото до взаимовръзката на стремежа към добро индивидуално представяне с инструменталната агресия, допускаме, че получените резултати са характерни в по-голяма степен за спортистите от индивидуалните видове спорт. Основание за това ни дават и средните стойности на тази променлива при двете групи изследвани спортисти – при индивидуалните видове спорт ($M=2.9$) и при колективните дисциплини ($M=2.7$).

Враждебната агресия се намира в десет взаимовръзки. Тя корелира със стратегиите:

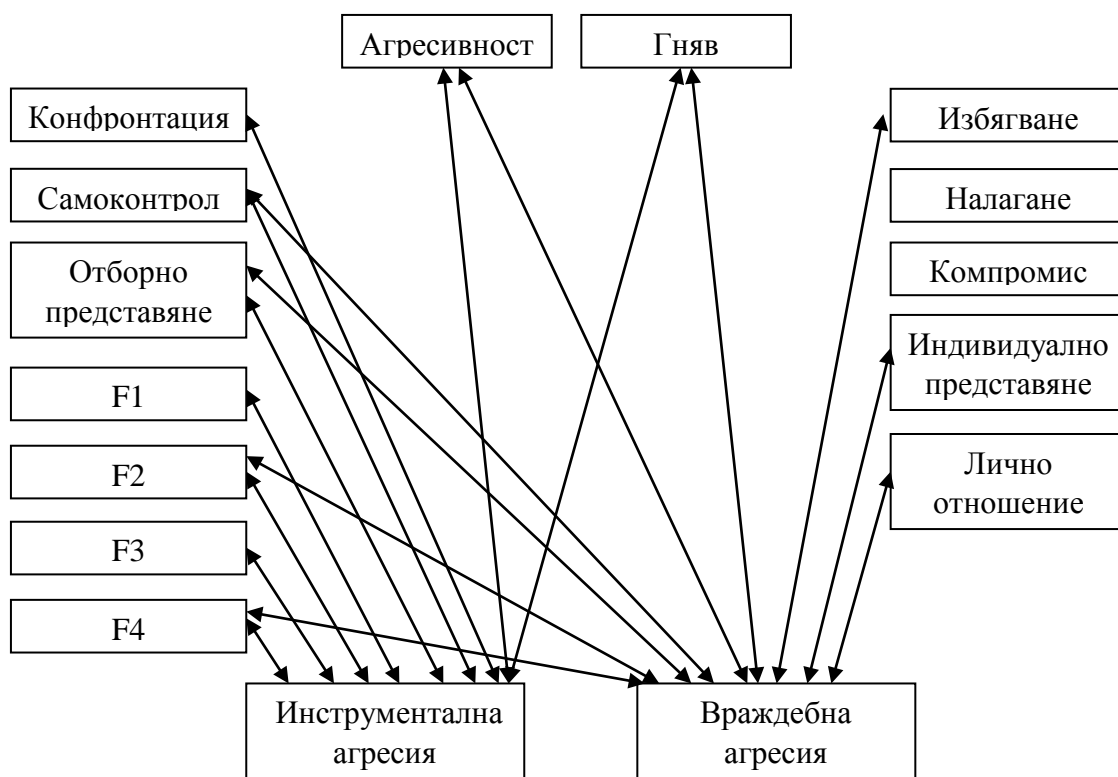
- избягване ($r = -0.43^{**}$),
- налагане ($r = 0.38^{*}$) и
- компромис ($r = 0.32^{*}$).

Взаимовръзки се установяват и по отношение на:

- самоконтрола ($r = -0.37^{*}$),
- отборното представяне ($r = -0.36^{*}$),
- индивидуалното представяне ($r = 0.38^{*}$),
- отношение към противника и длъжностните лица ($r = -0.35^{*}$),
- отношение към съперника, загриженост за неговото физическо и психично здраве ($r = -0.42^{**}$).

Особено значими са взаимовръзките с променливите агресивност ($r = 0.62^{**}$) и гняв ($r = 0.68^{**}$).

Агресивната личност, склонна към прояви на агресивност и гняв, е склонна в значителна степен и към прояви на враждебна агресия в спорта. Враждебната агресия в спорта е в положителна взаимовръзка и със стратегиите за решаване на конфликтни ситуации – налагане и компромис, докато стратегията избягване се съпътства с ниски стойности на враждебната агресия. Стремехът към добро индивидуално представяне както при инструменталната агресия, така и при враждебната, води до повишаване на нейните стойности. Положителното отношение към съперника и длъжностните лица, стремехът към добро отборно представяне и високите нива на самоконтрол водят до понижаване на нагласите за прояви на враждебна агресия.

Легенда:

F1 - отношение към установените правила и норми в съответната социална среда;

F2 - отношение към противника и длъжностните лица;

F3 - отношение към тренировъчния и състезателен процес;

F4 - отношение към съперника, загриженост за неговото физическо и психическо здраве.

Фигура 16. Взаимозависимости на инструменталната и враждебна агресия

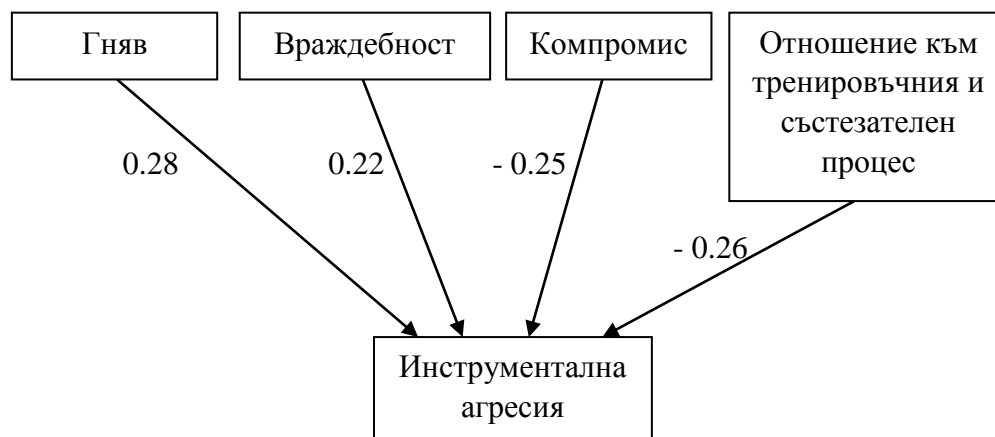
Прави впечатление, че променливата **негативно отношение към тренировъчния и състезателен процес**, не корелира с нито една от основните форми на агресия в спорта. Допускаме, че негативното отношение се съпътства с ниска мотивация за участие в състезания, с безразличие от изхода на състезанието, с ниска активация и мобилизация и оттам с липсата на каквито и да е прояви на агресивност.

4. Анализ на факторите, детерминиращи инструменталната и враждебната агресия

За разкриване степента на влияние на изследваните променливи върху инструменталната и враждебната агресия в спорта е приложен регресионен анализ. Регресионният анализ на данните разкрива следните зависимости.

По отношение на **инструменталната агресия** едва тридесет и един процент ($\Delta R^2=0.312$) от нейните вариации се обясняват от вариациите на включените в модела независими променливи.

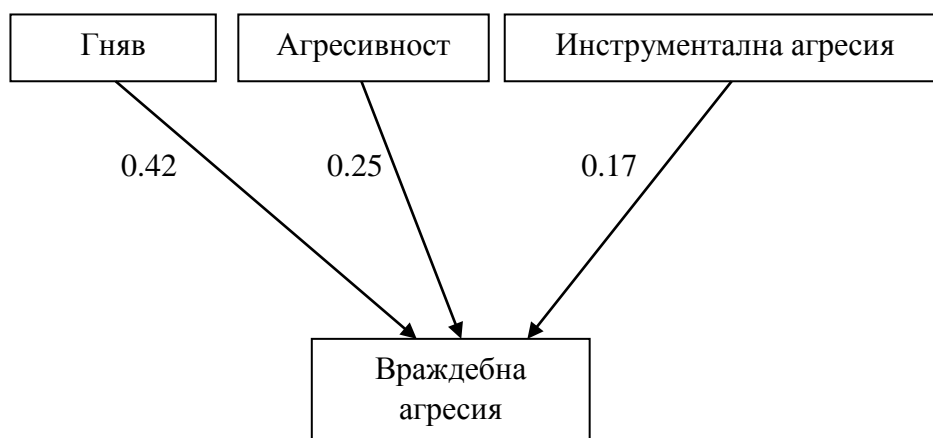
Стъпковият регресионен анализ включва в модела четири независими променливи: гняв ($\beta = 0.28$); отношение към тренировъчния и състезателен процес ($\beta = -0.26$); компромис ($\beta = -0.25$) и враждебност ($\beta = 0.224$). Нарастването на стойностите на променливите гняв и враждебност води до повишаване на инструменталната агресия, докато нарастването на стойностите на стратегията компромис и положителното отношение към тренировъчния и състезателен процес се съпътства с нейното понижаване (фиг. 17).

Фигура 17. Детерминиращи фактори на инструменталната агресия

Резултатите от анализа на факторите, детерминиращи **враждебната агресия** показват, че три от наблюдаваните променливи оказват влияние

върху нея. Коефициентът на множествена детерминация ($\Delta R^2=0.45$) дава основание да се приеме, че 45% от вариациите на враждебната агресия се дължат на вариациите на трите, включени в модела променливи: гняв, агресивност и инструментална агресия. Влиянието на инструменталната агресия е твърде слабо ($\beta =0.17$). Значително по-силно е влиянието на склонността към прояви на агресивност ($\beta =0.25$) и гняв ($\beta =0.42$) (фиг. 18).

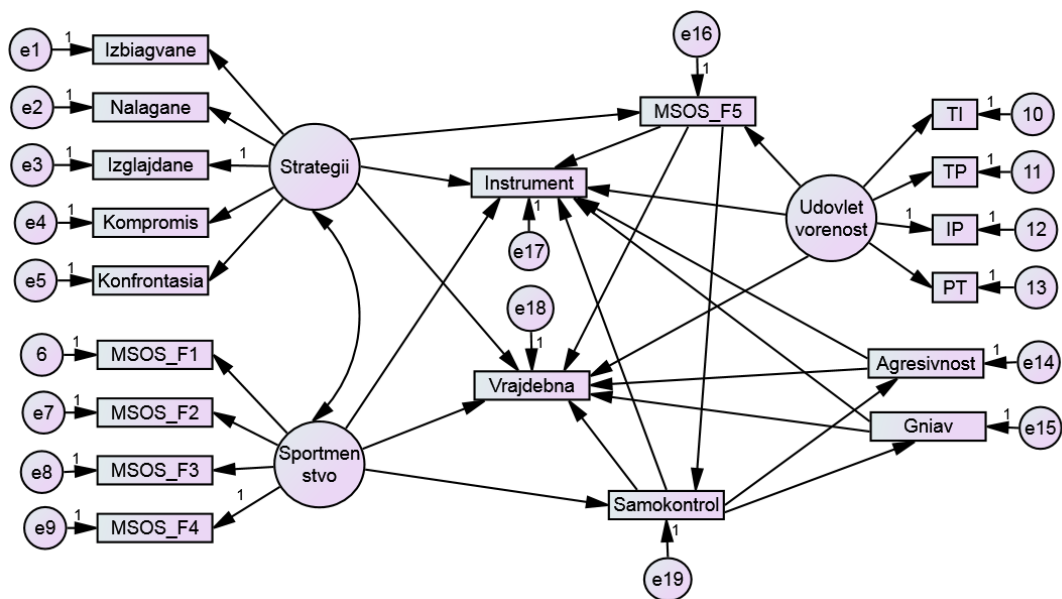
Фигура 18. Детерминиращи фактори на враждебната агресия

Променливите агресивност и гняв, като относително устойчиви личностни характеристики, в най-голяма степен оказват влияние върху склонността към прояви на враждебна агресия в спорта.

5. Обобщен модел на изследването

Регресионният анализ разкрива директното въздействие на независимите променливи върху зависимите. Той не дава възможност за оценката на индиректното въздействие на други променливи, за оценка на ролята им на медиатори в структурния модел. Поради това в структурния модел са включени всички изследвани променливи.

Структурният модел (фиг. 19) се състои от 19 наблюдавани променливи, **три екзогенни** (стратегии - 5, спортсменство - 4, удовлетвореност - 4) и **шест ендогенни** (агресивност, гняв, самоконтрол, инструментална и враждебна агресия), както и негативно отношение към тренировъчния и състезателен процес (MSOS_F5). Тази променлива е включена в модела самостоятелно, извън детерминиращите спортсменството променливи.

Фигура 19. Структурен модел на детерминиращите фактори на инструменталната и враждебната агресия в спорта

Легенда:

От теста LT – стилове на общуване
Izbiagvane – Избягване - <i>Костенурка</i>
Nalagane – Налагане - <i>Сова</i>
Izglajdane – Изглаждане - <i>Мече</i>
Kompromis – Компромис - <i>Лисица</i>
Konfrontasia – Конфронтация - <i>Акула</i>
От теста NAP
Agresivnost - Агресивност
Gniav - Гняв

От теста BAAGI – агресия в спорта
Instrument - Инструментална
Vrajddebna - Враждебна
Samokontrol - Самоконтрол
От теста ASQ – Удовлетвореност на спортиста
TI – Тренировка и инструкции
TP – Отборно представяне
IP – Индивидуално представяне
PT – Лично отношение на треньора към спортиста
От теста MSOS – спортсменство/неспортсменство
MSOS_F1 - отношение към установените правила и норми в съответната социална среда
MSOS_F2 - отношение към противника и длъжностните лица
MSOS_F3 - отношение към тренировъчния и състезателен процес
MSOS_F4 - отношение към съперника, загриженост за неговото физическо и психическо здраве
MSOS_F5 - негативно отношение към тренировъчния и състезателен процес

Параметри на модела:

Number of distinct sample moments: 190

Number of distinct parameters to be estimated: 55

Degrees of freedom (190 - 55): 135

Minimum was achieved

Chi-square = 329.447

Degrees of freedom = 135

Probability level = .025

The model is recursive.

Sample size = 100

Повишаването на пригодността на модела изисква анализ на факторните тегла и регресионните връзки. Резултатите от анализа показват наличието на редица твърде ниски коефициенти на детерминация. Негативното отношение към тренировъчния и състезателен процес (MSOS_F5) оказва несъществено влияние върху враждебната агресия ($\beta = 0.04$), а така също и върху

самоконтрола ($\beta = 0.05$). Стилoвете за справяне с междуличностните конфликти са с ниска детерминация ($\beta = 0.07$) на негативното отношение към тренировъчния и състезателен процес (MSOS_F5). С ниска детерминация на самоконтрола е спортменството ($\beta = -0.08$). Ниските коефициенти на детерминация налагат изключването от модела на съответните регресионни връзки.

За подобряване на модела са използвани и данните от Modification Indices. След осъществения последователен анализ са внесени две корелационни връзки (фиг. 20). Анализът на този модифициран модел дава основание за допълнително изключване на някои наблюдавани променливи и регресионни връзки. Самоконтрол >> Враждебна ($\beta = 0.04$); Стратегии >> Враждебна ($\beta = 0.08$); MSOS_F5 >> Инструментална (MSOS_F5 = - 0.05). Тези регресионни връзки са изключени от модела, а с това и самата променлива MSOS_F5 (негативно отношение към тренировъчния и състезателен процес).

Анализът на факторните тегла показва, че променливите налагане и компромис са с твърде ниски стойности ($\lambda = -0.22$; -0.34). Коефициентът на множествена детерминация също е много нисък (0.039). Това налага изключването на двете променливи от факторната структура на „Стратегии“.

Върху основата на Modification Indices са включени корелационни връзки между остатъците на променливите: инструментална агресия < > враждебна агресия; отборно представяне < > индивидуално представяне; агресивност < > лично отношение на треньора; враждебност < > лично отношение на треньора (фиг. 20).

Параметри и показатели за пригодността на модела:

Number of distinct sample moments: 136

Number of distinct parameters to be estimated: 44

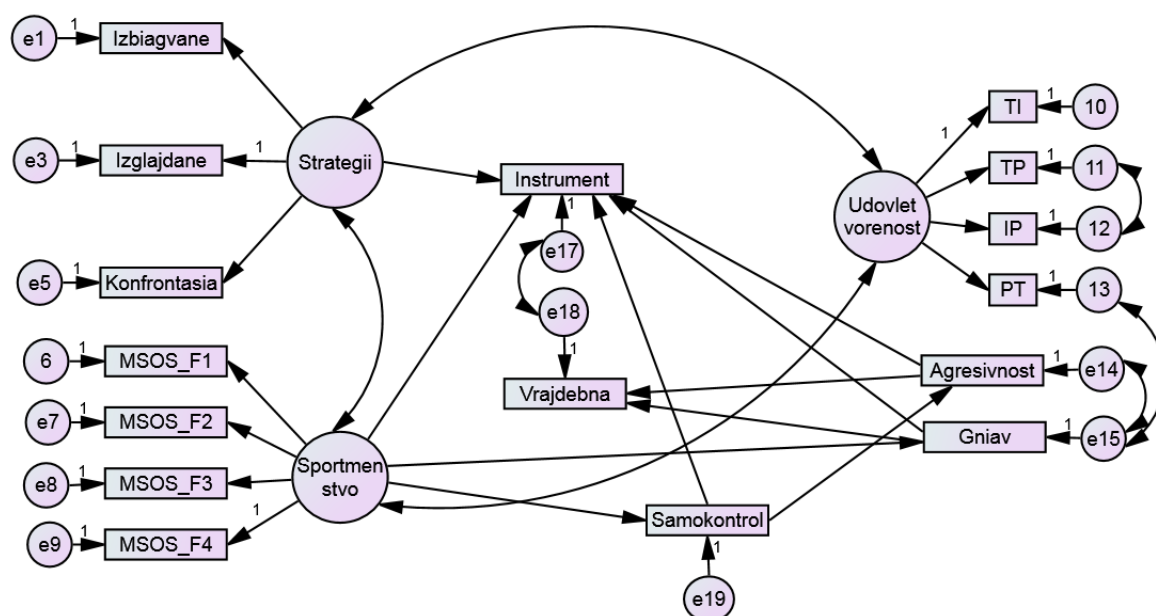
Degrees of freedom (136 - 44): 92

Minimum was achieved

Chi-square = 123.929

Degrees of freedom = 92

Probability level = .015

Фигура 20. Модифициран структурен модел

Обобщеният показател за адекватност на модела χ^2 се влияе твърде силно от обема на изследваната извадка. Той може да установи пълно съответствие между наблюдаваните и предполагаемите ковариации и да се допусне, че моделът съответства на емпиричните данни, че не съществуват статистически значими различия между наблюдаваните и очакваните значения. Вземането на решение само върху основата на χ^2 е твърде рисковано. За да се избегне приемането на непригоден модел, за да се намали вероятността за грешка от първи род, се използват редица алтернативни индекси. Те са обособени в три основни групи: Absolute Fit Measures; Relative Fit Measures; Parsimonious Fit Measures (табл. 2).

Таблица 2
Показатели за оценка на модела

Absolute			Relative			Parsimonious		
Test	Threshold	Value	Test	Threshold	Value	Test	Threshold	Value
χ^2	$p > .05$	.015	CFI	$> .95$	.943	PNFI	$> .5$	.624
GFI	$> .90$	.874	NFI	$> .90$	.817	PCFI	$> .5$	.592
RMSR	$< .05$	.040	IFI	$> .90$	.945			
RMSEA	$< .10$	.059	RFI	$> .90$	.761			

Показателите за оценка на модела дават основание той да се приеме като правдоподобен и адекватен на реално съществуващите взаимовръзки и зависимости между изследваните явления.

В анализирания структурен модел са представени голям брой директни и индиректни посоки на въздействията. За оценка на силата на индиректните въздействия, на това доколко една променлива играе ролята на медиатор на въздействието на един фактор върху друг, е изведен критерият z (Standard Deviation – SD) с критично ниво на значимост 1.96. Ако $SD > 1.96$ - факторът е медиатор между другите два фактора (Zero, 2015). В структурния модел ролята на медиатори могат да имат променливите **агресивност, гняв и самоконтрол**.

Резултатите от анализа очертават следните основни тенденции:

- Спортсменство >>> Гняв >>> Инструментална агресия – $z = 2.33$ – медиатор;
- Спортсменство >>> Самоконтрол >>> Инструментална агресия – $z = 2.04$ – медиатор;
- Самоконтрол >>> Агресивност >>> Инструментална агресия – $z = 2.07$ – медиатор;
- Самоконтрол >>> Агресивност >>> Враждебна агресия – $z = 2.88$ – медиатор.

Резултатите от анализа показват, че и трите изследвани променливи са медиатори на влиянието на спортменството и самоконтрола върху инструменталната и враждебната агресия.

Коефициентите на регресия и корелация са представени в табл. 3 и 4.

Таблица 3

Стандартизирани коефициенти на регресия

Самоконтрол	<---	Спортменство	.385
Агресивност	<---	Самоконтрол	-.674
Гняв	<---	Спортменство	-.469
MSOS_F4	<---	Спортменство	.716
MSOS_F3	<---	Спортменство	.474
MSOS_F2	<---	Спортменство	.759
MSOS_F1	<---	Спортменство	.585
Изглаждане	<---	Стратегии	.811
Избягване	<---	Стратегии	.446
Конфронтация	<---	Стратегии	.648
Инструментална	<---	Спортменство	-.488
Инструментална	<---	Самоконтрол	-.318
Инструментална	<---	Агресивност	-.276
Враждебна	<---	Агресивност	.257
Инструментална	<---	Гняв	.326
Враждебна	<---	Гняв	.481
Тренировка и инструкции	<---	Удовлетвореност	.586
Индивидуално представяне	<---	Удовлетвореност	.372
Лично отношение на треньора	<---	Удовлетвореност	.804
Отборно представяне	<---	Удовлетвореност	.931
Инструментална	<---	Стратегии	.244

Модифицираният структурен модел съдържа три екзогенни променливи – стратегии за справяне в конфликтни ситуации; спортменство/ неспортменство и удовлетвореност.

Стратегиите за справяне се определят от променливите изглаждане, конфронтация и избягване. С най-високо факторно тегло е стратегията изглаждане ($\lambda = 0.81$).

Таблица 4
Коефициенти на корелация

Спортсменство	<-->	Стратегии	.720
Стратегии	<-->	Удовлетвореност	.272
Спортсменство	<-->	Удовлетвореност	.327
e14	<-->	e15	.546
e17	<-->	e18	.210
11	<-->	12	.318
13	<-->	e15	-.230

Факторът спортсменство се определя преди всичко от променливите отношение към противника и длъжностните лица (MSOS_F2 – $\lambda = 0.76$) и отношението към съперника, загрижеността за неговото физическо и психично здраве (MSOS_F4 - $\lambda = 0.72$).

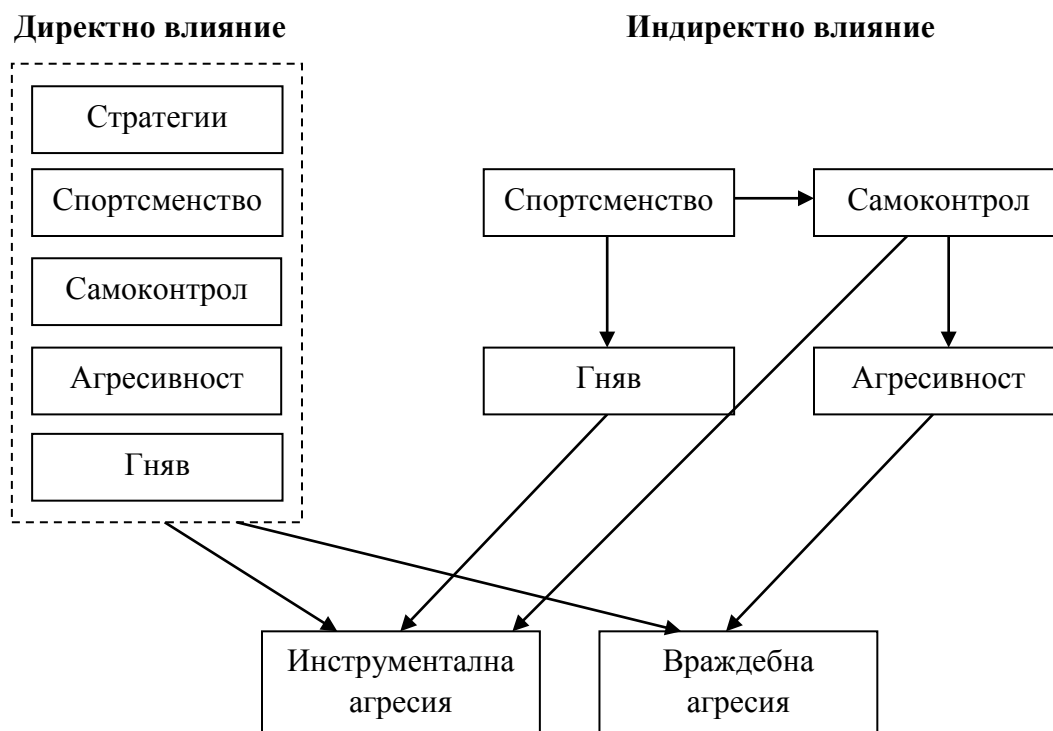
Факторът удовлетвореност се детерминира преди всичко от променливите тренировъчен процес и инструкции ($\lambda = 0.93$) и личното отношение на треньора ($\lambda = 0.80$). Начините за ръководство, прилаганите от треньора стратегии определят в голяма степен удовлетвореността от спортно-състезателния процес.

Инструменталната и враждебната агресия в спорта са под директното и индиректно влияние на няколко от включените в модела променливи:

Директно влияние върху двете форми на агресия оказват следните пет фактора:

- стратегиите за решаване на конфликтни ситуации ($\beta = 0.24$),
- спортсменството ($\beta = -0.49$),

- самоконтролът ($\beta = -0.32$),
- агресивността ($\beta = -0.28$) и
- гневът ($\beta = 0.33$).

Фигура 21. Директно и индиректно влияние на изследваните променливи върху инструменталната и враждебната агресия

Оказва се, че факторът **удовлетвореност** не е свързан с нито една от двете изследвани форми на агресивност в спорта и не може да оказва съществено и пряко влияние върху тях.

Ролята на **медиатори** - индиректно влияещи за детерминирането на инструменталната и враждебната агресия имат самоконтролът, гневът и агресивността (фиг. 21).

Анализът на детерминиращите взаимовръзки в модифицирания структурен модел дава основание да се приеме, че агресивността и гневът, заедно със спорта са трите основни фактори, които оказват влияние

върху възникването на нагласите за прояви на инструментална и враждебна агресия в спорта.

Силно изразените агресивност и гняв, според статистическите факти, се свързват с по-ярко изразените нагласи за враждебна агресия.

Заключение:

1. Резултатите за **поведенческите стратегии** разкриват картината на спортно-състезателното взаимодействие без екстремни нива на агресивността с получените модели за овладяване на напрежението и агресивността:

Конфронтацията като стремеж за творческо постигане на целите и запазване на взаимоотношенията представлява балансиране на напрежението при конфликт – така наречената овладяна агресия (Inhibit Aggression). Конфронтацията, съчетана с проявите на стратегиите отзивчивост, компромис и доминиране стимулира овладяването на напрежението. И трите стратегии, с изравнени нива над средните стойности (3,2), отразяват творческото, конструктивно овладяване на проблемните ситуации. Можем да кажем, тези три стратегии са алтернативите на стратегията на конфронтация.

Поведенческата стратегия бягство е с нетипично ниска оценка, под средното ниво. Чужда на изследваните лица, тя разкрива задръжната, подтиснатата реакция, говори за проява на тактичност, готовност за отстъпки и за разбирателство с оглед изглаждане на противоречията, но не от малодушие, а в името на общия успех. Избягването на агресивните прояви е показател за липсата на агресивни импулси.

Данните, получени за изследваните поведенчески стратегии отразяват възможността за овладяването на агресивните прояви като една обща тенденция за проява на сомообладание както за цялата извадка изследвани

лица, така и за двата пола и двата вида спорта. Разкритата картина отразява образа на възпитания, културен спортист със силен характер.

2. За овладяване на агресивните стилове на поведение **самоконтролът** е, който не позволява **враждебната и инструментална агресивност** да доминират и нарушават нормалния ход на състезанието. Почти изравнените им стойности са в нормата, при леко завишаване на враждебната над инструменталната агресивност. Тази тенденция се проявява както при общата извадка изследвани лица, така и при представителите от двата пола и от двете групи видове спорт.

3. **Удовлетвореността** от спортната дейност на изследваните е резултат от естеството на самия учебно-тренировъчен и състезателен процес, на отношението на треньора към спортистите, както и на представянето - отборно и индивидуално – проверени и изпитани модели за управление на активността и за овладяване на агресията в ситуациите на напрежение.

4. Установените нива на **агресивност и гняв** са специфични модели, отразяващи високата динамика и интензивност при напрежението от натоварването в спортното взаимодействие и отразяват способността на изследваните да моделират и овладяват активността си на приемливо средно ниво на агресия.

5. Нагласите за **спортсменско поведение** в ситуации на конфликт се повлиява от протичането на целия тренировъчен и състезателен процес: спазването на правилата и нормите на социалната среда; отношението към естеството на тренировъчния и състезателен процес; толерантното отношение към противника и длъжностните лица.

Получените резултати дават възможност за утвърждаване на конкретен модел за овладяване и контролиране на проявите на агресия. Моделът включва: инструменталната и враждебна агресивност, нагласите за проява на

агресивност и гняв, способността за самоконтрол, удовлетвореността от дейността и ефективната нагласа за спортменско поведение,

Повлияването на тези променливи е възможно чрез прилагането на целенасочени въздействия върху спортистите за повишаване на способността им за самоконтрол, формиране на нагласи за спортменско поведение, умения за използване на ефективни стратегии при решаването на конфликтните ситуации и понижаване на проявите на гняв и агресивност.

Изводи и препоръки

Водещи поведенчески стратегии в условията на спортно-състезателното взаимодействие на изследваните лица са конфронтация и стремеж за доминиране. Те успешно се компенсират от стратегиите отзивчивост, компромис и избягване на напрежението и конфликта.

Враждебната и инструментална агресия се овладяват и контролират благодарение на по-високата степен на самоконтрол.

При изследваните спортисти се наблюдава доминиране на агресивността, но със степен на изразеност под средното ниво, което се наблюдава и при реакциите на гняв.

Удовлетвореността на изследваните лица се детерминира от такива променливи като тренировъчния процес и инструкциите, давани от треньора, както и от отношението му към спортистите. Наред с това удовлетвореността се определя и от начините на ръководство, от прилаганите от треньора стратегии в тренировъчния и спортно-състезателния процес.

Показателят „негативно отношение към учебно-тренировъчния и състезателен процес“ е с ниска степен на изразеност. Изследваните спортисти са мотивирани за активно участие. Показателят не корелира с нито една от основните форми на агресия в спорта, като се съпътства с ниска мотивация за

участие и безразличие от изхода на състезанието, с ниска активация и мобилизация и оттам - с липсата на каквито и да са прояви на агресивност.

Агресивността и гневът, наред със спортсменството са трите основни фактора, които оказват влияние върху възникването на нагласите за прояви на инструментална и враждебна агресия в спорта. Тези три основни фактора оказват директно влияние, но също така са и основните медиатори в анализиранияте структурни модели.

Препоръки:

Да се разработят програми и да се осъществяват целенасочени психологични въздействия върху спортистите с цел повишаване на способността им за самоконтрол, формиране на нагласи за спортсменско поведение, на умения за използване на ефективни стратегии за решаване на конфликтни ситуации и понижаване на нагласите за прояви на агресивност и гняв.

Особено внимание да се обръща на нагласите за прояви на агресия по време на състезание. Преодоляване на склонността към импулсивно поведение и неоправданата проява на инструментална и враждебна агресия.

Начни публикации по темата на Дисертационния труд

- Заберска, Д., М. Георгиев.** Спортната активност – овладяна творческа агресия. – В: Личност, мотивация, спорт. Том 13, НСА ПРЕС, С., 2008
- Заберска, Д.** Агресията – бичът на нашето време в спорта. – В: Научноприложни изследвания на магистри и докторанти по спортна психология. НСА ПРЕС, С., 2007
- Мутафова, Ю., Д. Фенерова, Д. Заберска.** Изразеност на общата личностна агресивност на спортиста. – В: Личност, мотивация, спорт, Том 5, НСА ПРЕС, С., 2000

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Осъществено е компактно, комплексно изследване на представителна извадка от български състезатели от единоборствата и колективните видове спорт, мъже (55) и жени (35) на различна възраст (от 14- до 45-годишни), участници в национални и международни състезания.

В теоретичен аспект

Разкрити са някои от основните фактори за проява на агресия:

- 1) роля на различните видове **поведенчески стратегии** в условията на състезателния двубой/конфликт при решаване на проблемните ситуации – конфронтация, доминиране, отзивчивост, компромис и бягство;
- 2) **самоконтролът** като фактор за редуциране/намаляване проявите на двата основни вида агресия в спорта - **враждебна и инструментална**;
- 3) проявите на **агресия и гняв** по време на спортното състезание;
- 4) **удовлетвореността** на спортиста от: представянето - индивидуално и отборно, отношение на треньора и даваните инструкции на тренировка;

5) факторите за **спортсменство-неспортсменство**: отношението към правилата и нормите, отношение към противника и дръжностните лица, към тренировъчния процес, загриженост за психичното и физическо здраве на съперника и отношение към спортно-състезателния процес.

Получените данни разширяват разбирането за теоретичните основи относно влиянието на различни фактори върху агресивността. Разкрит е моделът на основните форми на агресия като зависими променливи, оказващи директно и индиректно влияние, което може да промени и овладее проявите на инструменталната и враждебна агресия в спорта.

В практико-приложен аспект

Комплектуваният инструментариум за комплексно емпирично проучване на проблема за агресията в спорта може да бъде в помощ на специалистите – треньори и изследователи, занимаващи се с проявите на агресията на спортиста. Създаден е **модифициран структурен модел**, разкриващ нови перспективи за изследвания на този актуален/злободневен проблем.

Чрез установяване на **конкретния структурен модел** - отборен или личностен - могат да се разработят програми за целенасочено психологично въздействие върху спортистите като надежден инструмент за овладяване и контролиране на инструменталната и враждебна агресия. Моделирането на изследваните параметри е с перспектива за намаляване на агресивността на състезателите при спортното им взаимодействие в различните видове спорт.